

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО И ФАКТОРИ ЗА ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИЯ ЕЛИТ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ (НАЧАЛНИ БЕЛЕЖКИ)

Ивайло Найденов

Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме. Целта на настоящата статия е да съчетае икономическата теория, касаеща предприемачеството, с отделни казуси от епохата на Българското възрождане. Акцент е поставен върху условията и предпоставките за „раждане“ на предприемаческия елит през XVIII – XIX в. Отделено е място на факторите, оказващи влияние върху активността на стопанските дейци. Основният извод е, че съчетанието на благоприятна външна среда и подходящи лични качества обуславят появата на хора с предприемчив дух. С други думи казано, възрожденските предприемачи се раждат, но и се създават чрез придобития опит и познание.

Keywords: Bulgarian National Revival period; entrepreneurial elite; entrepreneurial activity; prerequisites; factors

В една своя статия, публикувана през 1947 г., влиятелният икономист Йозеф Алоиз Шумпетер (1883 – 1950) изтъква в пожелателен план необходимостта от проучвания, които да съчетават икономическата теория и стопанската история (Schumpeter, 1947: 149 – 159). Въпреки че през изминалите седемдесет години са положени усилия за изследването на предприемачеството в начертаната от Шумпетер насока (вж. напр. Cassis & Minoglou (eds.), 2005; Casson, 2010; Casson & Casson, 2013), апелът му е актуален и към днешна дата. Фактът, че в авторитетното списание *“Business History Review”* за периода 1954 – 2015 г. са публикувани твърде малко статии, посветени на историята на предприемачеството (Wadhvani & Lubinski, 2017: 773 – 774, 795 – 799), е показателен за нуждата от подобен род научни дирения. В България все още липсват по-мощни проучвания в тази насока (вж. следните изключения: Drumeva, 2017: 356 – 374;

Naydenov, 2017b: 343 – 355), но съм убеден, че посочените клонове на обществените науки могат да си помогнат един на друг¹⁾.

От тази гледна точка, в настоящата статия ще се опитам да съчетаая някои теоретични концепции, касаещи предприемачеството, с отделни примери от епохата на Българското възраждане. Идеята е да се изведат необходимите условия и предпоставки за „възникване“ и развитие на предприемаческия елит през XVIII – XIX в. Ще бъде поставен акцент върху факторите, които влияят върху дейността на тези будни българи. Съсредоточил съм своето внимание както в земите на юг от Дунава, така и в тези на север (Влашко, Молдова) и Южна Русия – най-вече Одеса, с идеята да се привлекат колкото се може повече и разнообразни примери. Изводите, които следват в настоящия текст, не могат да се генерализират, но могат да дадат отправна точка за дискусия и последващи изследвания.

1. Приносът на икономическата теория

Един от най-интересните въпроси в литературата, посветена на предприемачеството, е дали предприемачите се раждат, или се създават. Все още няма задоволителен отговор, тъй като наличните изследвания не предоставят убедителни резултати (Dentchev, Velpen & Izquierdo, 2013: 89). Онези учени, които защитават възгледа за „родените“ предприемачи, акцентират върху ролята на генетичните им заложби. От друга страна, виждането, че предприемачите се създават, е свързано с убеждението, че предприемачеството може да бъде научено, или поне определени негови аспекти (Dentchev, Velpen & Izquierdo, 2013: 89). Съществуват опити за съчетаване на двата възгледа. С други думи казано, става въпрос за комбинация от лични качества и среда, която култивира и направлява уменията на предприемача (Bricklin, 2001: 53 – 59; Casson, Yeung, Basu & Wadeson, 2008: 4 – 5; Dentchev, Velpen & Izquierdo, 2013: 89).

Кои са въпросните предприемачески компетенции, е любопитен въпрос, на който също не може да бъде даден еднозначен отговор. И все пак в литературата се посочват: знанието (формална и/или неформална информация, както и уменията да се използват наличните факти); лични качества (умението да се изпълняват определени физически и ментални задачи); мотивацията и т.н. (Dentchev, Velpen & Izquierdo, 2013: 91 – 114). Трябва също да се имат предвид: въображението, интуицията, будността, амбицията, необходимостта от постижение, склонността за поемане на риск (Casson & Casson, 2014: 1226 и цит. лит.). От съществено значение са три способности: разпознаване на възможността (умението за идентифицирането на добри идеи и превръщането им в бизнес концепции); създаването и поддържането/разширяването на мрежа от партньори, чрез която може да се получава информация, да се акумулира познание. Чрез нея може да се създаде възможността за взаимно обучение, за сътрудническа дейност. В дадената мрежа както „приятели“ (т.е. външни за даденото семейство

хора), така и членовете на семейство могат да обменят сведения от различно естество. На трето място, съществен фактор е комуникацията – обмяната на информация, мисли и идеи, както и убеждаването и мотивирането на други хора посредством говорене или писмен текст (Dentchev, Velpen & Izquierdo, 2013: 91 – 114). Някои от компетенциите, които предприемачите трябва да притежават, не могат просто да бъдат научени. Такива са наблюдателността и способността да се откриват възможности за задоволяване на пазарното търсене, усет към иновативни идеи и др. (Penchev, 2015: 250).

2. Предпоставки за възникването на предприемачески елит през епохата на Българското възраждане

2.1. Условията на външната среда

Средата, в която са родени, израстват и работят българските стопански дейци, е важен фактор за култивирането на предприемачески усет и определени качества. Ако се вгледаме в биографиите им, ще установим, че произлизат от селища със специфичен социално-икономически профил и културна атмосфера, които оказват влияние върху тяхното мислене и стопанско поведение²⁾.

При много възрожденски фамилии говорим за един и същ типологичен модел, изразяващ се в култивирането и предаването на определени „бизнес“ практики от поколение на поколение, като всяка следваща генерация надгражда това, което получава от своите предходници, спрямо променящите се политически и социално-икономически условия (Davidova, 2013).

И още един немаловажен щрих – в Османската империя търговията е онзи икономически бранш, който води до забогатяване, до възможността за осигуряване на социален престиж и власт (Davidova, 2002: 678). При положение че държавната администрация е затворена за християните, много амбициозни български младежи се насочват към „вземане-даване“, което би им донесло поле за изява и дивиденди (Glushkov, 2014: 18; Zhechev, 2003: 174).

Могат да се изброят редица региони и селища, където процъфтяват занаятите благодарение на специфичните природо-географски и климатични условия (наличието на водна сила, дървен материал, тучни пасища, мек климат и пр.), на поръчките на занаятчийски стоки, които прави Османската империя, на засилените търговски контакти с близки и далечни земи и пр. Татар-Пазарджик, Габрово, Калофер, Карлово, Самоков и Свищов са селища (както и много други), които имат различни екологични условия и се отличават със своите природни дадености и географско положение, което рефлектира върху възможностите за поминък (Ivanov, 2012: 70). Стопанският профил на такива селища като Татар-Пазарджик и Пловдив се обуславя от обстоятелството, че Тракия предоставя суровини, необходими за развиването на отрасли за преработка на вълна и кожи, за добива на селскостопанска продукция (например ориз) (Ivanov, 2012: 73). Интересен е случаят с Габрово, където не може да

се развива земеделска дейност, но специфичните условия в планината правят местните жители по-предприемчиви, по-будни и дори по-изобретателни (Tsonchev, 1996: 30; Ivanov, 2012: 73 – 74). Някои от посочените селища се намират на важни търговски пътища, което стимулира обмяната с близки и далечни земи. В този смисъл могат да се посочат Търново, Арбанаси, Свищов, Пазарджик, Пловдив, селищата в Сливенско-Котленския регион и др. От друга страна, Сопот, Карлово и Калофер се намират далеч от главните пътища, но това не пречи на местните жители да развият впечатляваща по своя характер протоиндустриална дейност във връзка с производството и износа на гайтани и шаяци (Ivanov, 2012: 70; Öncel, 2012, 2014). Това показва, че географската изолация се компенсира с активизирането на търговските връзки с външния свят (Palairat, 2005: 77 – 80; Ivanov, 2012: 76).

Оживеният стопански живот води до промяна в мисленето, необходимостта от създаването и развитието на светска просвета и култура. Често в подобни инициативи участвали местните предприемачи. Те съдействали за създаването на модерни училища, на читалища и женски дружества, при строежа и/или ремонта на църкви. Техните имена срещаме в списъците със спомоществователи в редица издания на български и гръцки език (вж. обоб. и лит. у: Davidova, 2013: 132 – 147, 194 – 196, 199). Посочените дълготрайни натрупвания в сферата на социално-икономическия и обществен живот спомогнали за формирането на прослойка от стопански дейци със специфичен начин на мислене и поведение (Davidova, 2013). И все пак така предложените фактология и изводи не са еднозначни. Веднага възниква въпросът защо в споменатите просперирани селища не всички дейци израстват като влиятелни предприемачи. Може би личните качества на всеки един деец, знанията, уменията и компетенциите му са не по-малко важни.

2.2. Други предпоставки за култивирането на предприемачески елит през Възраждането

Условията на външната среда са важна, но не и единствената предпоставка за появата на предприемачи (Penchev, 2017). Ключови също така са такива елементи като човешкия и социален капитал, генетичните дадености и качества, които предприемачите притежавали и които се стремели да запазят и развиват (Penchev, 2017).

За оформянето на предприемачи със специфично мислене от голямо значение е семейната среда. Като се абстрахираме от понякога твърде патетичните хвалебствия в наличната литература, можем да открием важни податки за родовата среда като ключов фактор. Ще посоча два примера в този ред на мисли. Първият е свързан с видните карловци Георгиеви. Братя Евлоги и Христо Георгиеви например израстват в среда, *„в която доминира предприемчивият дух на вуйчовците им Пулиеви, заети с голяма търговия не само в българските земи, но и в Дунавските княжества“* (Glushkov, 2014: 18). По отношение на

споменатите вуйчовци (Христо, Никола и Иван Тодорови) Пулиеви се изтъква, че техният баща (Тодор Пулиев) „насочил към търговия и синовете си, защото търговският дух бил основа на семейното възпитание във фамилията му цели два века“ (Cholov, 2000: 40). Вторият пример ни дава хаджи Калчо Дренски – член на кожухарския еснаф в Пловдив, който през 40-те год. на XIX в. бил произведен в първомайстор на еснафа. Занимавал се с производствено-търговска и лихварска дейност. Той е роден в семейството на чорбаджи Станчо – заможен земеделец и търговец, който вероятно бил от Дряново, но отрано се преселил в Троянско. Твърди се, че „в такова здраво балканско семейство със запазена патриархалност в отношенията израствал Калчо...“ (Nemski, 1981: 159). Не бива посочените примери да се абсолютизират, но все пак смятам, че дават интересни насоки за бъдещи дирения. За целта е необходимо да се съберат повече и разнообразни емпирични данни (сравни с: Corley, 2008: 139 – 158), които биха обогатили съществуващата към момента картина.

Някои възрожденски фамилии целенасочено запазват и развиват човешкия си капитал и генния си фонд (Penchev, 2017). Карловците Пулиеви са успешни търговци, които нямат формална подготовка за дейността си, но целенасочено се стремят да не допускат в рода си „случайни, неизвестни, ненадеждни и бедни люде“ (Cholov, 1998: 19). Били хора с „претенции и с остро око“ (Cholov, 1998: 19). Неслучайно зетьове в Пулиевия род били хора с добри финансови възможности и влияние. Могат да се посочат имената на Найденов Геров, Иван Евстратиев Гешов, д-р Георги Янкулов, Христо Димов Караминков. Иван Тодоров Пулиев – синът на Тодор Пулиев и Мария Нектариева, сключил брак с Неда Папазоглу, която също произхождала от заможен род – нейният баща Хитю Папазоглу, бил златар и сарафин, какъвто бил и баща му Кръстю Попов. Те въртели търговия с розово масло и се занимавали с лихварство (Cholov, 2000: 43). Друг интересен пример в това отношение е бракът на Теодор Пулиев (син на Христо Тодоров Пулиев) и Анна К. Нешова. Тя е дъщеря на Екатерина Немцоолу и Костадин Н. Нешов/Чалъков — най-малкият син на Нешо Т. Чалъков. Важното в случая е това, че Костадин бил от заможния и влиятелен Чалъков род. Занимавал се с търговия на аби и гайтани. Подобно на своите роднини от видната копривщенско-пловдивска фамилия практикувал джелепчийство и бегликчийство (Керов, 1935: 177 – 195). Някои автори допускат, че бащата на Евлоги и Христо Георгиеви – Георги Недев, също едва ли е случаен човек. Може би се е занимавал с търговия, защото е трябвало да притежава някакъв „актив“ (имот, пари, обществено положение, ум), за да стане зет в Пулиевия род (Cholov, 2000: 40, 68).

Роденият във Видин около 1800 г. Александър Шишманов се установил по търговски дела в Свищов, където се оженил за дъщерята на видния местен търговец Алекси Дамянов – Луксандра (Ganchev, 1996: 385 – 386).

Друг пример в това отношение ни предоставя личността на Цвятко Радославов, който е роден през 1820 г. в Габрово. Той е наследник на известни-

те габровски търговци Къню и Геню Сахатчийски, които развили мащабна и доходоносна търговска дейност. Това дава възможност на Ц. Радославов да наследи ценни активи, като опит, добра репутация, търговски връзки. Благодарение на тях започнал търговия в родното Габрово, но около 1840 г. решил да се установи в Свищов. Счита се, че мотивацията за това е изцяло професионална и целта е да се разшири търговската мрежа на неговото семейство. В Габрово се оженил за дъщерята на известния свищовски търговец Атанас Икономов, като до средата на 50-те години участвал в търговската дейност на своя тъст. От 1844 г. Радославов е съдружник и съсобственик на Ат. Икономов в казино в Свищов, а по-късно става негов пълноправен собственик според завещанието на Икономов от 30.10.1854 г. Около 1854 – 1855 Ат. Икономов се оттеглил от активна търговска дейност и Цвятко Радославов поел делата на търговската къща (Drumeva, 2016: 255; Drumeva, 2017: 358 – 359).

Дядото на Григор Начович – Христо Папазов, който въртял търговия между българските земи и Влашко, видял у Димитър Начович (бащата на Григор Начович) лице, на което може да се има доверие, и му дал дъщеря си Евгеница за жена. Димитър Начович търгувал с Брашов, Румъния и Цариград, като постепенно разширил „бизнеса“ си до Виена и Пеща, с което спечелил благоволенieto на тъста си (Zhechev, 2003: 158 – 159).

Част от търговските дружества в Сливенско-Котленския регион са създадени между тъст и зетьове. Например „Р. В. Миркович и дружие“, при която фирма Иванчо Д. Желязков и Стефан Г. Гидиков са зетьове на Русчо Миркович. При „Г. Н. Карамалаков“ и „Белчев – Елков – Бояджиев“ Георги Карамалаков и Петраки Елков са зетьове на Александрия Белчев. Същата ситуация се наблюдава при дружеството на хаджи Драган Николов, който работи със своите зетьове Стефан Николов и Руско Захариев (Roussev, 2015: 397 – 398 и цит. лит.).

Последният пример, който може да бъде даден, е свързан с две изтъкнати търговски фамилии от Арбанаси и Свищов – Русович и Кръстич. Дъщерята на Кирил Русович – Еленица, се омъжила за Димитър Ангелов Кръстич, който заедно с братята си (Петър и Алеко) практикувал търговска дейност³⁾ (Goranchev, 2018: 189 – 192, 243, 250 – 251, 270).

Очевидно част от некръвните представители на посочените търговски фамилии били изключително заможни, поради което били допуснати в споменатите известни семейства. Това е пример за съобразителност и далновидност, защото по този начин могат да се установят и поддържат търговски контакти, да се наследи опит, да се запазят професионални тайни, да се обедини капитал, да се акумулират повече финансови средства (Asdrachas, ed. 2003: 447).

Прави впечатление, че до средата на XIX в. възрожденските предприемачи разчитали повече на опита, а не на формално училищно или академично образование. По този повод свищовският търговец Димитър Кръстич пише на

брат си Алеко, че когато „излязох от школата отидох та слугувах: и какво правях, пишех тефтерите, писувах писма, ходях да купувам полици, държах работи на кашите на крайдунава, като купувахме жито или мисир и пр. пр. **До где не слугува сякак, не може да стана искусен господар на къщата си и на търговията**“⁽⁴⁾ [курсивът е мой. — И.Н.]. Няколко години по-късно Евлоги Георгиев съветва сродника си Тодор Христов Пулиев внимателно да подбира полиците, които купува, защото „Полици да купува човек е работа деликатна, требова да познава добре сметките и издателите“.⁽⁵⁾

Известно е, че образованието на търговците от втората половина на XVIII и началото на XIX в. не е било особено високо. Хаджи Христо Рачков от Габрово бил грамотен. Пишел на гръцки, български и турски (Tsonchev, 1996: 597; Davidova, 2013: 42). По отношение на свищовския търговец Цвятко Радославов се твърди, че „образованието му е оскъдно, но търговските му знания, добити от практиката, били значителни, както се вижда от кореспонденцията и от търговските му книги“ (Arshinkov, 2002: 63). Димитър Начович не е виждал училище според сина му Григор Начович, но все пак е умееел да пише на български, както и на влашки с кирилица. Поради слабата си грамотност е искал децата му да четат и да пишат добре на български език. Настоявал е също синовете му да научат добре гръцки език, на който се е водела търговската кореспонденция, за да помагат в „занятието му“ (Zhechev, 2003: 159).

Още по-интересен е случаят с Христо Петков Тъпчилещов. Според някои изследователи той е с килийно образование, а според неговия биограф Никола Начов е бил неграмотен (Nachov, 1935: 51 – 52; Roussev, 489). Това не му пречи да развие впечатляваща по своя размах и успехи дейност. Никола Начов обяснява успехите на Хр. Тъпчилещов с това, че е „природно даровит и възприемчив“ (Nachov, 1935: 51). Освен това е преминал през школата на практическия живот, като „лесно и много добре разбрал и усвоил нейните неписани закони и правила“ (Nachov, 1935: 51 – 52).

При следващото поколение предприемачи нещата се променят. Заможните търговци започнали да изпращат наследниците си да усвояват тънкостите на търговията в реномирани учебни заведения. Димитър Начович например решил да изпрати сина си Григор във Виена, за да научи немски език, „понеже тоя език му трябваше за търговските му съобщения с Австрия“ (Zhechev, 2003: 163). В поредица от писма, разменени между представителите на свищовската фамилия Кръстич/Крестич, също се набляга на „търговските езици“ – гръцки, френски, немски, влашки, които братя Димитър, Петър и Алеко е трябвало да владеят, за да кореспондират със своите партньори.⁽⁶⁾

Особено любопитно в този контекст е едно социологическо проучване, посветено на 145 търновски търговци (подробно вж. Gencheva & Krasteva, 2004: 201 – 214). От него става ясно, че почти всички са завършили основно образование в родния си град. Една част от тях получили специализирано

търговско образование в Одеса, Санкт Петербург, Букурещ, Цариград, Виена, Манчестър, о-в Халки и др. 17 от всичките 145 търновци завършват специализирани търговски училища и академии. По отношение на езиковата им подготовка може да се посочи, че 78 от всички тях владеят от един до няколко чужди езика (турски, румънски, френски, немски, руски, английски и пр.) (Gencheva & Krasteva, 2004: 201 – 214). Приведените данни идат да покажат, че ситуацията се променя от 50-те години на XIX в. Например Тодор Хр. Пулиев, Никола, Стоян и Петко Хр. Тъпчилещови, Бенчо Т. Бракалов, Никола и Иван Н. Бракалови, Георги и Иван Шопови, Владислав Золотович, Гъчо Хр. Комсиев, Иван Евстратиев Гешов и мн. др. младежи – наследници на богати и известни търговци, получили образование в реномирани търговски учебни заведения в Османската империя и в Западна Европа (Roussev, 2015: 226, 270). С други думи казано, от един момент насетне не опитът, акумулиран от работата, а целенасоченото академично образование способства за появата на следващото, по-образовано поколение предприемачи.

3. Фактори, оказващи влияние върху делата на възрожденските предприемачи

С оглед на дейността на българските стопански дейци на юг от р. Дунав особено важни са промените, които настъпват във владенията на султана от края на XVIII в. насетне. Тъй като тази проблематика е добре известна, само ще маркирам по-важните тенденции. Сред тях могат да се посочат процесите на побългаряване на градовете, развитието на занаятите, ликвидирането на спахилъците, премахването на монопола върху търговията с някои стоки (вълна, зърнени храни), което стимулирало стопанските инициативи на българите, „жадни“ за печалба. Два реформени акта на Танзимата – Хатишерифът (1839 г.) и Хатихумаюнът (1856 г.), също дали тласък на предприемаческата дейност на немюсюлманските поданици на султана. Обвързването на Османската империя с Великите сили и все по-засилващото се влияние на Англия, Франция, Австрия (Австро-Унгария), Русия също спомогнали за увеличаването на производството и интензифицирането на вътрешния и външния търговски оборот (Roussev, 2011: 69 – 80).

Освен тези, безспорно положителни тенденции, се забелязват и някои негативни такива, които оказвали отрицателно въздействие върху дейността на търговците. В сферата на монетното обращение съществувал хаос. Несигурността и разбойничеството били широко разпространени в българските земи (вж. напр. Berov, L., ed. 1989: 255, 258; Kosev, Jechev & Doynov, 2006: 33 – 49).

Освен посочените фактори в българските земи важни са социално-икономическите и политическите промени във Влашко, Молдова и Южна Русия.

Много българи избрали да се установят в различни селища в посочените земи, за да живеят по-спокойно и да намерят възможност за стопанска изява.

От края на XVIII в. постепенно рестриктивните мерки, наложени от Високата порта на Дунавските княжества, били смекчени, а впоследствие и премахнати. В резултат на Одринския мирен договор (1829 г.) двете княжества запазили дадените им вече икономически привилегии, а от друга – получили „пълна свобода на търговията“. Така от края на 20-те години на XIX в. още повече се засилил обменът между княжествата и българските земи. През 30-те години на XIX в. били предприети мерки, които стимулирали стопанските начинания на местното население и чужденците. Положителна насока в това отношение изиграли клаузите на Органическите устава (1831 – 1832 г.). Били „обживени“ места, които до този момент са играели ролята на временни тържища/панаири. Били модернизирани двете важни за търговския трафик по Долни Дунав пристанища Галац и Браила. Благодарение на своето благоприятно местоположение и консумативните възможности на местните жители Букурещ също се превърнал във важен център на дейност на редица възрожденски предприемачи (Naydenov, 2017a: 102 – 119 и цит. там лит.).

Въведените в научно обращение документи от българските и румънските архивохранилища показват, че българските преселници – независимо дали са едри, или дребни търговци, посредници, кираджии, спомогнали, в една или друга степен, за разширяването на търговските връзки между влашките и българските земи, между тях и Средна Европа. Допринесли също така за разширяването на вътрешните пазари в родината и във Влашко (Paskaleva, 1966: 427 – 428). Те проявявали трудолюбие, пестеливост, стопанска предприемчивост (Zhechev, 1970: 17). В икономически план, непрестанните поръчки, които тези неуморни и трудолюбиви предприемачи правели в Българско, способствали за увеличаването на стокооборота и обема на местното производство на селскостопански и занаятчийски изделия (Paskaleva, 1966: 427 – 428). Стопанското раздвижване, износът на стоки между българските земи и Дунавските княжества водели до усилено парично обращение, до натрупване на капитали (Paskaleva, 1966: 427 – 428).

Различни български предприемачи се заселили в космополитния търговски център на Черно море – Одеса, където кипяла оживена търговия. Градът бил основан през 1794 г. и през XIX в. бил най-проспериращото пристанище в този регион. Градът се развил в пряка връзка с нарастващото търсене на зърно от Руската империя (Herlihy, 1979 – 1980: 399 – 400; Herlihy, 1973: 184 – 195; Herlihy, 1991). Нещо повече – Русия получила капитулационни привилегии и улеснения в сферата на търговията от Османската империя, което дало още по-голям тласък на стопанството в тези земи. Положително, в този ред на мисли, се отразило и обявяването на Одеса за свободно пристанище. Благоприятното му разположение – до украинската равнина, и нарастващото търсене от страна на чуждите тържища привлякло множество заселници от всички балкански народи, които активно се включили в търговския обмен (Herlihy, 1979 – 1980: 400). По този

начин в Одеса постепенно се формирала общност от предприемачи, която играела важна роля в стопанския, културния и политическия живот на българите (Danova, 2008: 117 – 118). Сред тях, без претенции за изчерпателност, можем да посочим братя Палаузови, Априлови, Смилови, Н. М. Тошкович, Ст. Д. Тошкович, В. Н. Рашеев, П. Ганович, братя Никола и Тодор Христови Пулиеви и т.н. (Danova, 2008: 117 – 118; Paskaleva, 1981: 402 – 403).

Независимо от това къде работят дадените предприемачи или от какъв какалбър са те (дребни, средни или едри), това са хора, които умеят да поемат риск с цел печалба. Всъщност още през 40-те години на XX в. проф. Христо Гандев посочва, че ако в края на XVIII и началото на XIX в. в условията на несигурност на Балканите *„някой предприемчив българин [...] преодолее риска на несигурността“* и успее *„да организира траен транспорт на стоки за износ от вътрешността към пристанищата на Дунава и Черно море, той бързо натрупвал големи богатства ...“* (Gandev, 1940: 41). Примери за подобни дейци са хаджи Христо Рачков, Къню и Геню Сахатчийски, братя Пулиеви, Георгиеви, Цвятко Радославов, братя Кръстич и мн. др. (Вж. напр. Kosev, Diclescu & Paskaleva, 1965: 306 – 362; Tsonchev, 1996: 392 – 393, 596 – 609; Roussev, 2015: 309 – 313, 375 – 523; Drumeva, 2016: 254 – 273; Drumeva, 2017: 356 – 374; Naydenov, 2017a; Naydenov, 2017b). Както личи от писмата, запазени в архивите им, те умеят да преценяват добре обстоятелствата и да насочват усилията си там, където биха имали успех. Умеят да създават временни или постоянни съдружия, при които има строга йерархия; да поддържат и развиват търговски мрежи; да преговарят с различни контрагенти; да обменят важна информация, касаеща търговските им дела; служат си с полици и менителници и пр.⁷⁾ (сравни с: Vlami & Mandouvalos, 2013: 98 – 118). С други думи казано, това са хора със специфично икономическо мислене, появило се в резултат на много и различни фактори.

Благоприятните условия на външната среда играят важна, но не и единствена, а може би и невинаги определяща роля при възникването на предприемачите. Най-вероятно симбиозата между положителното влияние на външната среда и личните умения на всеки един амбициозен човек му проправят пътя към желания успех. Някои от изявените стопански дейци през Възраждането са хора без специално образование или с много скромно такова, но успяват да постигнат успех на търговското поприще. Те се учат „в движение“ от своя опит, в хода на работата, която вършели. Причината за успеха им може би се крие във факта, че те целенасочено разширявали своя семеен кръг, допускайки в него люде, които притежават необходимите качества, финансови средства и контакти. С други думи казано, те полагали усилия не само да запазят, но и да развиват човешкия си капитал и генния си фонд. Тази „стратегия“ не бива да се абсолютизира, защото има примери за наследници на видни търговци, които умишлено били пращани в реномирани (търговски) училища, за да получат

необходимите академични знания. Те владеели чужди езици, боравели с двойно счетоводство и пр. Разбира се, условията в Османската империя, които са такива, че подтикват будните младежи да се захващат най-вече с търговия, също са от значение. В този смисъл, възрожденските предприемачи се раждат, но и създават/култивират чрез придобития опит и познание.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Подтик за това проучване бе рецензията на доц. д.н.и. Пенчо Д. Пенчев от УНСС, изготвена във връзка със защитата на докторската ми дисертация на тема „Предприемаческата дейност на братя Пулиевы между традицията и модерността (търговски практики и стратегии през епохата на Възраждането)“ през юни 2017 г. Вж. документите по защитата, вкл. и посочената рецензия: https://www.unisofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/obrazovatelna_dejnost/doktoranti/pridobivane_na_obrazovatelna_i_nauchna_stepen_doktor/arhiv/ivajlo_valentinov_najdenov_istoricheski_fakultet. (Последен достъп 30. 04. 2019). Тук е мястото да изкажа своите благодарности на доц. Пенчев за това, че ми обърна внимание върху тази интересна и заслужаваща вниманието на изследователите проблематика.
2. В поредица от биографични очерци, посветени на Неофит Бозвели, Васил Априлов, Иван Селимински, Иван Вазов, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Георги Раковски, литературният историк Михаил Арнаудов обръща внимание на тези фактори. Вж. напр.: <https://litenet.bg/publish9/marnaudov/index.html> (Последен достъп 30.04.2019).
3. За дейността на братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич могат да се открият любопитни сведения в техния богат архив, който съдържа най-вече търговска кореспонденция. Вж. БИА – НБКМ, ф. 170 (Димитър Ангелович/Ангелов/Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), П. В. 3307 – 5046.
4. БИА – НБКМ, ф. 170 (Димитър Ангелович/Ангелов/Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), П. В. 3657.
5. НА – БАН, ф. 34к, оп.1, а.е. 389, л. 43. Писмо от Евлоги Георгиев, Галац, до Тодор Хр. Пулиев, Одеса, 2.01.1867 г.
6. БИА – НБКМ, ф. 170 (Димитър Ангелович/Ангелов/ Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), П. В. 3324, 3334, 3469, 3328, 3436, 3420, 3642, 3635, 3646, 3649, 3651.
7. Вж. напр. Търговски тефтер на Евлоги Георгиев от 1839 г. – Исторически музей – Карлово, Инв. № 113; БИА – НБКМ, ф. 7 (Евлоги и Христо Георгиеви), а.е. 1150, л. 16 – 124. Писма от Никола Т. Пулиев до Христо и Евлоги Георгиеви; БИА – НБКМ, П В 10 153 – П В 10 156; БИА – НБКМ, ф. 183 (Братя Христо и Никола Тодорови Пулиев), оп. 1, а.е. 28 – 34; НА – БАН, ф. 34к (Евлоги и Христо Георгиеви), оп.1, а.е. 341 – 346, 354, 374 – 375, 389 – 390, 695, 761 – 763, 848; БИА – НБКМ, ф. 170 Димитър Ангелович

(Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II.B.5043, л.1 – 66. „Коппия на писма 1858“. На практика, писмата засягат периода от 1/13 април 1858 до 31 декември 1859 г. Пак там, II.B.5044 „Коппия на писма 1860“. Обхваща периода от 3 януари 1860 до 28 декември 1860 г. Пак там, II.B.5045 „Коппия на Писма 1861“. Обхваща времето от 2 януари 1861 до 31 декември 1861 г. Пак там, II.B.5046, л. 1 – 67. „Копия на писма 1863“. Писмата се отнасят за периода от 3 март 1863 до 25 ноември 1864 г. За съжаление, подобен род документи се публикуват рядко. Без претенции за изчерпателност, а само като илюстрация, бих посочил следните издания, където може да се намери информация по засегнатите горе въпроси: Семеен архив на Хаджитошеви. Т.1 (1751 – 1827). Съставители: Кирила Възвъзова-Каратеодорова, Зина Маркова, Елена Павлова-Харбова, Васил Харизанов. Под редакцията на Кирила Възвъзова-Каратеодорова и Зина Маркова. С., 1984; Т.2 (1827 – 1878). Съставители: Валерия Тарашоева, Кета Мирчева, Васил Харизанов, Николай Дойнов. Под научната редакция на проф. Крумка Шарова и Кета Мирчева. Враца, 2002; Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т.1. Гръцка кореспонденция. Разчитане, превод на български, коментар и предговор Надя Данова. С., 2004; Горанчев, В. Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност. Велико Търново, Издателство „Ивис“, 2018, 197 – 273.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Arshinkov, St. (2002). *“Mila Rodino”*. Tsvetan Radoslavov Hadjidenkov. Sofia, [Аршинков, Ст. (2002). „Мила Родино“. Цветан Радославов Хаджиденков. София.]
- Asdrachas, S.I. (ed.) (2003). *Greek Economic History, 15th – 19th c. Vol. 1, Athens, (Cultural Foundation of Piraeus Bank)*, Translated By Doolie Sloman.
- Berov, L., Ed. (1989). *Economy of Bulgaria until the Socialist Revolution*. Sofia. 2nd edition. [Беров, Л., Ред. *Икономика на България до социалистическата революция*. София, 2 изд.]
- Bricklin, D. (2001). Natural-born entrepreneur. – *Harvard Business Review*, 79, 53 – 59.
- Casson, M. & Casson, C. (2013). *The Entrepreneur in History: From Medieval Merchant to Modern Business Leader*. Palgrave, Macmillan.
- Casson, M. & Casson, C. (2014). The history of entrepreneurship: Medieval origins of a modern phenomenon. – *Business History*, Vol. 56, № 8, 1223 – 1242.
- Casson, M. (2010). *Entrepreneurship: Theory, Networks, History*. Edward Elgar.
- Casson, M., Yeung, B., Basu, A., Wadeson, N. (2008). Introduction. – In: *Oxford Handbook of Entrepreneurship*. Ed. by Anuradha Basu, Mark Casson, Nigel Wadeson, and Bernard Yeung. Oxford, 1 – 31.
- Cholov, P. (1998). Evlogi and Hristo Georgievi – family and family background, 17 – 30. – In: Drosneva, E. /ed./ *Donators Evlogi and Hristo Georgievi*. Sofia

- [Чолов, П. (1998). Евлогий и Христо Георгиеви – род и родова среда. – Е. Дроснева (ред.), *Дарителите Евлогий и Христо*, София, 17 – 30].
- Cholov, P. (2000). *Hristo Botev's family*. Sofia. [Чолов, П. (2000). *Родът на Христо Ботев*. София].
- Corley, T. A. B. (2008). Historical Biographies of Entrepreneurs. – In: *Oxford Handbook of Entrepreneurship*. Basu, A., Casson, M., Wadeson, N. & Yeung, B. (Eds.) Oxford, 138 – 157.
- Danova, N. (2008). *Ivan Dobrovski in the perspective of the Bulgarian 19th Century*. Sofia [Данова, Н. (2008). *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*. София.]
- Davidova, E. (2002). A Centre in the Periphery: Merchants during the Ottoman Period in Modern Bulgarian Historiography (1890s – 1990s). – *The Journal of European Economic History*, Volume 31, Number 3 – Winter, 662 – 685.
- Davidova, E. (2013). *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s – 1890s)*. Brill, Leiden-Boston.
- Dentchev, N., Velpen, K. V. & Izquierdo, E. (2013). *How to breed Gazellas. Creating business for growth*. Wolters Kluwer Belgium.
- Drumeva, M. (2016). The Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov during the Second Half of the 1850s. – *Proceedings of the Centre for Economic History Research. Volume I The Urban Economy in the Bulgarian Lands through the Ages*. Varna, 254 – 273 [Друмева, М. (2016). Търговската дейност на Цвятко Радославов през втората половина на 50-те години на XIX в. – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т.1. Градското стопанство в българските земи през вековете*. Варна, 254 – 273].
- Drumeva, M. (2017). The Economic Life on the Bulgarian Lands, Reflected in Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov (50 – 70's of the 19th Century). – *Proceedings of the Centre for Economic History Research. Volume II The Diversity of Bulgarian Economic Development through the Ages*. Varna, 356 – 374 [Друмева, М. (2017). Стопанският живот по българските земи, отразен в търговската дейност на Цвятко Радославов (50 – 70-те години на XIX в.). – *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 2. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие*. Варна, 356 – 374].
- Ganchev, S. (1996). *Svishtov. A contribution to its history*. Svishtov, 1996 [Ганчев, С. (1996). *Свищов. Принос за историята му*. Свищов].
- Gandev, H. (1940). One Trading Company of the Period before the Liberation. – *Professional Thought*. [Гандев, Х. (1940). Една търговска къща от преди Освобождението. – *Професионална мисъл*, 1940, 2, 40 – 46.]
- Gencheva, Tz. & Krasteva, T. (2004). An attempt for sociological research on the Tarnovo merchants during the 19th Century. – *Proceedings from the*

- National conference "Fairs, markets, market-places in the Bulgarian lands. Papers and reports in the Bulgarian lands, held on 17 November 2003, Veliko Tarnovo, 201 – 214 [Генчева, Цв. и Кръстева Т. Опит за социологическо проучване на търновските търговци през XIX в. – Сб. „Панаири, пазари, тържища в българските земи“. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г. Велико Търново, 201 – 214].*
- Glushkov, H. (2014). *Evlogi and Hristo Georgievi. Life and activity*. 2nd edition. Karlovo [Глушков, Х. (2014). *Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност*. 2 изд. София].
- Goranchev, V. (2018). The National Revival Family Rusovich from Arbanassi. Family History, Public and economic activity. Veliko Tarnovo [Горанчев, В. (2018). *Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност*. Велико Търново: Ивис].
- Herlihy, P. (1973). Odessa: Staple Trade and Urbanization in New Russia. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 21, H. 2, 184 – 195.
- Herlihy, P. (1979 – 1980). Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century. — *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 3 – 4, 399 – 420.
- Herlihy, P. (1991). *Odessa, A History 1794 – 1914*. Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Ivanov, R. (2012). Ecological characteristics and occupation in the Bulgarian towns during the Bulgarian National Revival period. – In: *Kuystendil Readings 2007. Together or divided. Europe of unions, figures and regions*. Sofia [Иванов, Р. (2012). Екологични характеристики и поминък в българските градове през Възраждането. – В: *Кюстендилски четения 2007. Заедно или разделени. Европа на съюзите, личностите и регионите*. София, 67 – 78.]
- Kepov, I. (1935). *Life and Activity of the Chalukovs and their children*. (A Genealogical research). Sofia, manuscript. – НА – БАН, сб. IV, а.е. 35. (Кепов, И. (1935). *Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство*. (Родословно изследване). София, 1935, ръкопис. – НА – БАН, сб. IV, а.е. 35.
- Kosev, D., Diculescu, V. & Paskaleva, V. (1965). On the Economic activity of the Bulgarian Emigrants in Wallachia in XIXth Century (until the Russo-Turkish War 1877 – 1878). – *Bulgarian-Rumanian Relations across the Centuries. Research 1 (XII – XIX centuries)*. Sofia, 285 – 373. [Косев, Д. Дикюлеску, В. Паскалева, В. (1965). За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (До Руско-турската война 1877 – 1878 г.). – В: *Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания*. Т.1 (XII – XIX в.). София, 285 – 373].
- Kosev, K., Jechev, N. & Doynov, D. (2006). *History of the April Uprising*. Sofia. [Косев, К. Жечев, Н. & Дойнов, Д. (2006). *История на Априлското въстание 1876*. София].

- Nachov, N. (1935). *Hristo P. Tapchileshtov. Life and public activity*. Sofia, [На-
чов, Н. (1935). *Христо П. Тъпчилещов. Живот и неговата обществена
дейност*. София.]
- Naydenov, I. (2017a). *Pulievi's entrepreneurial activity between tradition
and modernity (commercial practices and strategies during the Bulgarian
National Revival period)*. PhD Thesis, Sofia University "St. Kliment
Ohridski". [Найденков, Н. (2017а). *Предприемаческата дейност на бра-
тя Пулиеви между традицията и модерността (търговски практики
и стратегии през епохата на Възраждането)*. Докторска дисертация.
СУ „Св. Климент Охридски“. София.]
- Naydenov, I. (2017b). Commercial entrepreneurship during the Bulgarian
National Revival period: the Case of Pulievi Brothers (1839 – 1868). –
*Proceedings of the Centre for Economic History Research. Volume II The
Diversity of Bulgarian Economic Development through the Ages*, 343 – 355.
[Найденков, И. (2017б). Търговското предприемачество през епохата на
Възраждането: Примерът на братя Пулиеви (1839 – 1868). – В: *Извес-
тия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т.2. Разно-
образието в българското стопанско-историческо развитие*. Варна,
343 – 355.]
- Nemski, N. (1981). Hadji Kalcho Drenski – Economic Figure and Patriot
during the Bulgarian National Revival period – *Proceedings of the Museums
in South Bulgaria*, VII, 159 – 165. [Немски, Н. (1981). Хаджи Калчо
Дренски – стопански деец и родолюбец от епохата на Възраждането. –
Известия на музеите в Южна България, VII, 159 – 165]
- Öncel, F. (2012). *Proto-Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century
Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Villages of Plovdiv*, MA
thesis, Bogazici University. ([https://www.academia.edu/8084185/Proto-
Industrialization_in_the_MidNineteenthCentury_Balkan_Countryside_
Textile_Manufacturing_in_Villages_of_Plovdiv](https://www.academia.edu/8084185/Proto-Industrialization_in_the_MidNineteenthCentury_Balkan_Countryside_Textile_Manufacturing_in_Villages_of_Plovdiv).) (Последен достъп:
30.04.2019).
- Öncel, F. (2014). Explaining the basis of proto-industrialization in mid-
nineteenth-century Ottoman Bulgaria. – In: *New Trends in Ottoman
Studies. Papers presented of the 20th CIEPO Symposium. Rethymno*,
27 June-1 July 2012. Editor-and chief: Marinos Sariyanis. University of
Crete, Rethymno, 99 – 110.
- Palairot, M. (2005). *The Balkan economies c. 1800 – 1914: evolution without
development*. Apostrofi Publishing [Паларе, М. (2005). *Балканските ико-
номики: еволюция без развитие*. Б.м. Изд. Апострофи].
- Paskaleva, V. (1966). About some peculiarities and factors in the formation of
the Bulgarin Nation in the first half of the XIXth century. – *Proceedings of
the Institute of History*, Vol. 16 – 17, 423 – 453 [Паскалева, В. (1966). За

- някои особености и фактори в образуването на българската нация през първата половина на XIX в. – *Известия на Института за история* (ИИИ), Т. 16 – 17, 423 – 453].
- Paskaleva, V. (1981). Russo-Bulgarian commercial contacts during the 1850s – 1870s. – In: *The Bulgarian Revival and Russia*. Sofia, 392 – 412. [Паскалева, В. (1981). Руско-българските търговски връзки през 50-те – 70-те години на XIX в. – В: *Българското възраждане и Русия*. София, 392 – 412].
- Penchev, P. (2015). The Economic Theory as a Basis for Economic History Research. – *Yearbook of the University of National and World Economy*, 197 – 263 [Пенчев, П. (2015). Икономическата теория – неизбежен контекст на стопанскоисторическите изследвания. – *Годишник на Университета за национално и световно стопанство*, 197 – 263].
- Penchev, P. (2017). Review of Naydenov, I. Pulievi's entrepreneurial activity between tradition and modernity (commercial practices and strategies during the Bulgarian National Revival period). PhD Thesis, Sofia University "St. Kliment Ohridski" [Пенчев, П. (2017). Рецензия за дисертационния труд на Ивайло Найденов „Предприемаческата дейност на братя Пулиеви между традицията и модерността (търговски практики и стратегии през епохата на Възраждането)“. Докторска дисертация. СУ „Св. Климент Охридски“. София].
- Roussev, I. (2011). Economic Development of the Bulgarian Lands during the Bulgarian National Revival period (XVIII – XIX century). – In: *Economic History of Bulgaria*. Veliko Tarnovo, 69 – 80. [Русев, И. (2011). Стопанско развитие на българските земи през епохата на Възраждането (XVIII – XIX в.). – В: *Стопанска история на България*. Велико Търново, 69 – 80].
- Schumpeter, J. (1947). The Creative Response in Economic History. – *The Journal of Economic History*, Vol. 7, 149 – 159.
- Vlami, D. & Mandouvalos, I. (2013). Entrepreneurial forms and processes inside a multiethnic pre-capitalist environment: Greek and British enterprises in the Levant (1740s – 1820s). – *Business History*, Vol. 55, Issue 1, 98 – 118.
- Wadhvani, R. D. & Lubinski, C. (2017). Reinventing Entrepreneurial History. – *Business History Review*, 91, 767 – 799.
- Youssef Cassis & Ioanna Pepelasis Minoglou (eds.), (2005). *Entrepreneurship in Theory and History*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zhechev, N. (1970). *Braila and Bulgarian cultural-national Revival*. Sofia [Жечев, Н. (1970). *Браила и българското културно-национално възраждане*. София]
- Zhechev, N. (2003). Memories of Grigor Nachovich about his School Years. – *Historical Review*, 1 – 2, 155 – 177. [Жечев, Н. (2003). Спо-

мени на Григор Начович за ученическите му години. – *Исторически преглед*, 1 – 2, 155 – 177].

Русев, И. (2015). *Търговската модерност на Българското възрождане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново [Roussev, I. (2015). *The Commercial Modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th) centuries as a culture and as a practice*. V. Tarnovo].

PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE AND FACTORS OF THE ENTREPRENEURIAL ELITE'S ACTIVITY DURING THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL PERIOD (INTRODUCTORY REMARKS)

Abstract. The purpose of this article is to combine the economic theory of entrepreneurship with different case studies regarding commercial entrepreneurship during the Bulgarian National Revival period. Emphasis is also placed on the conditions and prerequisites for the “birth” of the entrepreneurial elite in the 18th-19th centuries. On the other hand, attention is paid on the factors influencing the economic activity of the Revival figures. The main conclusion is that the combination of a favorable external environment and appropriate personal qualities make possible the appearance of people with enterprising spirit. In other words, Bulgarian Revival entrepreneurs are born, but they are also made through the accumulated experience and knowledge.

✉ **Dr. Ivaylo Naydenov, Assist. Prof.**

Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: ivo_ngdek@abv.bg